

Dil və nitqin qarşılıqlı vəhdətindən, danışmaq aktı nəticəsində ünsiyyət yaranır. Ünsiyyət iki və daha çox adamın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz səylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirdir. Ünsiyyət tələbatı sosial tələbatdır. Ünsiyyətin funksiyaları çoxsaylıdır onlardan əsas olanlar:

1) İnsanların birgə fəaliyyətinin təşkili (başqa sözlə “ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə səyləri əlaqələndirmək”);

2) şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşması və inkişafı (yəni, “münasibətləri aydınlaşdırmaq məqsədilə qarşılıqlı təsir”).

Müasir psixologiyada ünsiyyətin 3 tərəfini – kommunikativ, interaktiv və perseptiv tərəflərini fərqləndirirlər.

1. Ünsiyyətin kommunikativ tərəfi dedikdə onun ilk növbədə informasiya mübadiləsi olması nəzərdə tutulur. Kommunikasiyanın iki tipi – verbal və qeyri-verbal kommunikasiya fərqləndirilir ki, tədqiqatında verbal ünsiyyət araşdırılır.

2. Ünsiyyətin interaktiv tərəfi onun qarşılıqlı təsir prosesi olmasını göstərir. Bu o deməkdir ki, ünsiyyətdə olarkən insanlar yalnız bir-birlərinə məlumat ötürmür, həmçinin müxtəlif səviyyələrdə bir-birlərinə psixoloji təsir göstərmiş olurlar.

3. Ünsiyyət prosesində bir-birlərini qavraması və anlamasını nəzərdə tutur. Belə qavrayış prosesi isə sosial persepsiya adlanmaqla özünəməxsus sosial-psixoloji xüsusiyyətlərə malikdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, koqnitiv yanaşmaya görə danışmaq aktının təfəkkür prosesi kimi baxılır, eyni zamanda, bu da koqnitiv və dil strukturlarını onların daimi birgə fəaliyyətini nəzərdən keçirir. Beləliklə də, koqnitiv dilçilik baxımından istənilən şəxslə ünsiyyət zamanı onun təfəkkürü haqqda təsəvvürlər yaranır.

R. Cekendoff müasir dilçiliyin əsas məsələsi kimi danışanın necə danışdığını öyrənməyi vacib bilir. Bununla da, insan beynində informasiyanın saxlanması və ondan istifadə problemi araşdırılmalıdır. İnsan məlumatların maksimum mürəkkəb məcmusuna sahib olmalıdır ki, danışmaq və bilməyin necə əldə edilməsini öyrənmə bilsin. Bu məlumatlar: bacarma, təcrübə, hərəkətin strategiya və sxemi əvvəllər qrammatika və lüğətlə təsvir olunmuşdur. Bu vacib şərtlər danışmaq aktının həyata keçməsi üçün operativ fundament kimi xarakterizə olunur.

Danışmaq aktı arxasında dayanan biliklər sistemi olduqca mürəkkəbdir. Bu sistemi:

1) dil, o cümlədən qrammatika və lüğət bilikləri, müxtəlif dil vahidlərinin və onların kombinatorlarının işlənməsi;

2) insanın qeyri-adi təcrübə və başqa əşya tanıma fəaliyyəti, yəni dünya haqqında biliklər;

3) nitq ünsiyyəti prinsipləri biliyi və ayrı-ayrı nitq aktlarının illokutiv qüvvəsi, mətnlər və onların işlənməsinin müxtəlif tiplərini bilmə, adresat və s. haqqında biliklər təşkil edir.

Bu sistemi daha da geniş açmaq deyərək bilərəkdir ki, danışmaq aktı baş verərkən ünsiyyətə girən şəxslərin nitqlərindən onların malik olduqları qrammatik biliklər, nə dərəcədə düzgün danışmaları və malik söz ehtiyatı yəni, şəxsi – daxili leksikonlarının zəngin olub olmaması açıq şəkildə özünü biruzə verir.

Daha sonra isə ünsiyyətin gedişi zamanı danışan tərəflərin bilikləri də müəyyən mənada özünü göstərir. Yəni nitq prosesində ünsiyyətə girənlərin dünya haqqında fon bilikləri, dünya görüşləri, intellekt səviyyələri nəzərə cərpacaq dərəcədə ünsiyyətə təsir edir və onun təxəyyülündə dil şəklinin konseptual nitqi altında nəyin nəzərdə tutulması barədə təsəvvür yaradır.

Aytan Allahverdiyeva
ADU

İnandırıcı nitq sistemində didaktikanın rolu

Açar sözlər: ritorika, homiletika, simvolika, didaktika, kəsus, ritor, aprior, homiolet

İnandırıcı nitqin müxtəlif növləri xaoslu axında birləşməyə də biri-birindən izolə edilmiş şəkildə mövcud deyil. Əksinə, inandırıcı nitq sistemini bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan dörd altisistemin – ritorika, homiletika, didaktika və simvolikanın vəhdəti kimi təsəvvür etmək olar. Onlardan hər biri verbal

təsir sahəsi istiqamətində öz vəzifəsini yerinə yetirir və öz əsas strategiyasına malikdir. İctimai diskursdan bu növlərdən hansısa birinin kənarlaşdırılması və ya hipertrofiyası bütövlükdə sistemə mənfəət gətirmiş olar.

Aristotelin “bəlağətli məhkəmə və məşvərət nitqi” adlandırdığı ritorika obyektiv gerçəklikdən əxz etdiyi aktual məsələləri araşdırır. Hədsiz və onun təsviri arasındakı əlaqəyə əsaslandığı üçün məhz metonimiyanı ritorikanın əsas strategiyası adlandırmış olar. Ritorika mötəbər faktlar toplusu ilə məşğuldur və bütövlükdə, hansısa uydurma mürəkkəb mexanizmin vasitəsi ilə obyektiv varlığı təhlil etməyə, metafora və bənzətmələrə müraciət etməyə meylli deyil. Bir sözlə, bu elm və sənət sahəsi əfsanə və uydurmaları sevmir. O, söz düsturları və simvolları yararlanaraq kasuzlar vasitəsi ilə dünyanı önləri şəkildə əks etdirməyə çalışır. Bu səbəbdən, ritorikada, xüsusilə, antonomasiyaya tez-tez müraciət olunur. Napaleonu, Vaterlo döyüşünü, Möhtəşəm Armadanı, Yelizaveta dövrünü, bir sözlə, kazual aləmə aid istənilən hadisələrə nəzər salmaqla bir daha bunu şahidi olmaq mümkündür.

Ritorika konkret notisələr əldə etməyi, tərəddüd edənlərin, hətta, narazı olanların inandırılmasını nəzərdə tutur. O, kifayət qədər inadkar olmasına baxmayaraq, hər zaman dialoqa meyllidir və rəqibin etirazına həssaslıqla reaksiya verir. Ritorun hər bir çıxışını böyük dialoqun replikası kimi qəbul etmək olar: ritorikaya ritorika ilə cavab vermək lazımdır. Ritor həm etiraz, həm dialoqa, həm də auditoriyanın onu hər zaman aprior şəkildə dəstəklənməsinə hazır olmalıdır. Ritorika situasiya ritoru “yerdə” qalmaq, məlum faktlardan yararlanmağa və uzaq “ümumiləşdirmələr”ə (təşbeh, şablonlar, mürəkkəb metaforalara) dünyasına varmamağa vadar edir.

Ən azından hesablaşmalı olduğu müxalif dinləyici ordusu özü bir fakt təşkil etdiyindən, hətta real və ya qeyri-real vədlər verərkən, ritor yenə də faktlara əsaslanır. Ritorun strategiyası həyatın dərinliklərindən çıxmağı bacarmaq, hadisələr arasındakı sıx əlaqələri (səbəb-nəticə, situasiiv və ya assosiativ) nümayiş etdirməkdən ibarətdir. Bu mənada, onun strategiyasını metonimik adlandırmış olar.

Homiletika, dar mənada kilsə moizələri nəzəriyyəsi anlamını versə də, ritorikaya ilə qarşılaşdırıldıqda bu termin daha geniş mənə əxz edir – Aristotelin adlandırdığı kimi “təntənəli nitq”. Vaiz (xətib) rəqibi olmadığı üçün həm ittihamçı, həm də müdafiəçidir. Ritorikadan fərqli olaraq homiletika kasuzlardan yararlanmır. Onu ən “sevimli” aləti metaforalar və ibrətamiz hekayələrdir. Homiletika hər zaman gerçəkliyin şərhini ehtiva edir, o, daha çox bənzətmələrin yardımı ilə alt-üst edilmiş hansısa bəxş və iddiaları vəz edir. Homiletika və ritorika biri-birini tamamlayır, ancaq onların bir-birini əvəz etməsi istər danışan və dinləyən, istərsə də bütövlükdə ictimai diskurs üçün mənfəət notisələrə səbəb ola bilər. Beləliklə, homioletik strategiyanın əsasını analogiya prinsipi, yekunlaşdırıcı əqli mühakimələr və metafora təşkil edir. Homioletik üçün tərənnüm məqbul sayıldığından yeni-yeni mövzu rakurslarının açılması təbiiirdir. Məhz bu səbəbdən bu strategiyayı metaforik adlandırmış olar.

Simvolika inandırıcı nitqin nadir və xüsusi halıdır. Ritor nitqini qüvvətləndirmək üçün situasiiv olaraq müqəddəs yazılara, dövlət əhəmiyyətli sənədlərə - konstitusiyaya, bəyannamə, manifest və xərtiyalara, bəzən isə müəyyən yazılmasına simvolikaya əsaslanır. Onun mətni simvolikaya gizli və aşkar istinadların mənbəyi kimi arxalanır: “... məlum olduğuna kimi, bütün insanlar qardaşdır”, “... hər kəs anadan eyni doğulur” və s. Simvolik mətnlər üçün iki: 1) bənzətməyə əsaslanan metafora;

2) kazuallığa əsaslanan metonimiya - strategiyalarına malik ayrıca mənə strukturu səciyyəvidir.

Didaktika təlim formasında inandırmaqdır. Məktəb didaktikası bizim həyatı təsəvvürlərimizi formalaşdırır. Bu, şüurumuzda ilkin davranış stereotiplərinin yaranmasına səbəb olan ədəbiyyat dərslərindən daha yaxşı bəllidir. Bütövlükdə isə, təlim müəyyən dünya xəritəsinin təsdiqlənməsinə xidmət edir. Didaktika bütövlükdə simvolikaya, elm kimi isə aksiomatikaya əsaslanır. İstənilən dünya xəritəsinin əsasını aksiomatik təsəvvürlər – Evklid postulatları, tarixi tərəqqi haqqında təsəvvürlər, dünyanın dini xəritəsi, marksist dialektikası, maarifçivərdə ideyalar və s. - təşkil edir. Moizə və təbliğatdan fərqli olaraq didaktika əzəli simvolları inkişaf etdirmir, simvollar əsasında əldə edilmiş bilikləri öz təsnifatlarında nizamlayır. Onun əsas strategiyası definisiya üsulu vasitəsi ilə həmcins münasibətlərin aşkar edilməsidir.

Didaktika konservativdir: aksiomlardan və simvolikadan imtina etmək mümkün olduğu halda bir didaktikani başqası ilə, hansısa bir nəzəriyyəni digəri ilə əvəz etmək mümkün deyil. Məhz buna görə də, aksiomatik dəyişikliklər baş verdikdə, simvollar “devrildikdə” didaktika disfunksonallıq əldə edir.

Ritorika işə didaktik məlumatlardan elmi cəhətdən sübuta yetirilmiş və qəbul edilmiş nəzəri müddəalar kimi yararlanır.

Aytən Bayramova
ADU

Linqvomədəniyyət və dünyanın dil mənzərəsi

Açar sözlər: linqvokulturologiya, dünyanın dil mənzərəsi, antroposentrizm, linqvokulturoloji vahid , konsept

Dil-mədəniyyət problemi kontekstində konsept əsas tədqiqat vahidlərindən biri sayılır. Konsept dil və mədəniyyət müstəvisində şüurda yer alan çoxşəxsiyyətli mental quruluşdur. Linqvokulturoloji konseptə mədəni mənalara daxil olur. Bu mənalara aşkara çıxarmaqla müvafiq linqvokulturoloji fraqmenti səciyyələndirmək mümkündür. Müxtəlif elm sahələrində istifadə olunan digər mental vahidlərdən (konsept, freym, ssenari, anlayış, stereotip və s.) dəyər elementinin ön plana çəkilməsi ilə fərqlənir. Konseptin mərkəzində dəyər durur. Çünki mədəniyyətin öyrənilməsində dəyər prinsipi əsas yeri tutur. Strukturuna görə konsept dəqiq sərhədə malik deyildir. Bununla belə, konseptdə mədəni mənalara cəmləşdiyi nüvə vardır. Nüvə linqvokulturologiyada konsepti eyniləşdirir. Bundan sonra konsept üçün əhəmiyyət daşıyan periferiya yerləşir. Periferiyada dil daşıyıcısı üçün az əhəmiyyətli mənalara və fərdi assosiasiyalara yer alır. Konseptin anlaşılmasında söz vacib rol oynayır. Linqvokulturoloji konseptlərdə söz və ya açar söz konseptin adı funksiyasını yerinə yetirir. Konseptin adı açar söz sinonim cərgənin dominantıdır. Ümumiyyətlə, verballaşmış konsept ayrıca bir sözdə deyil, dilin semantik məkanında yerləşir.

Konseptlərin öyrənilmə fonu linqvomədəniyyət və ya gerçəkliyin dil mənzərəsidir. Bu iki anlayış çox zaman sinonim kimi işlənir. Əslində isə onların arasında struktur xüsusiyyətlərinə fərq vardır. Linqvomədəniyyət aləmin dil mənzərəsindən geniş anlayışdır. Mədəniyyətlərə qarşıqlı təsir prosesləri, eləcə də xüsusi mədəniyyəti tipi olan tərəcəmə qlobal linqvokulturoloji məkanı təyin edir. Dil təfəkkürü və mentalitetinin etnik özünəməxsusluğu aləmin dil mənzərəsini yaradır. Aləmin, gerçəkliyin dil mənzərəsi millidir, etnikdir. Linqvomədəniyyət ən azı bir qrup fərdin mədəni dil fəaliyyətinin gerçəkliyin dil mənzərəsinin toplusu kimi formalaşır. Linqvomədəniyyət hər bir fərdin dil dünyasına təsir edir.

Dünyanın dil mənzərəsi dil daşıyıcılarında ümumi fon bilikləri yaradır. Həmin biliklər mədəni nişanlanmış vahidləri mədəniyyət kvantları ilə əlaqələndirir. Fərdin və müəllifin gerçəkliyin dil mənzərəsini ayırmaq olar. Bu halda bir fərdin dünyaya dil baxışı nəzərdə tutulur. Linqvomədəniyyət fenomeni diqqət mədəni-dil ənənələri və prosesləri üzərində cəmləyir və beləliklə, linqvokulturoloji tədqiqatın diaxron kəsiyini təyin edir. Dildə mədəni amillərə baxış retrospektiv və tarixidir. Dilə linqvokulturoloji yanaşmada mədəni translyasiya, kollektiv mədəni yaradıcılıq və transformasiya ideyaları dominant mövqə tutur.

Dünyanın dil mənzərəsinin tipologiyası dil əlamətinə əsaslanmalıdır. Bu baxımdan linqvomədəniyyətlər müxtəlif etnoslu komplekslərdir. Onlar insanların milli mənsubluğa görə birləşmiş mədəni-dil təyinatlarını təqdim edir. Məsələn, İsveçrə linqvomədəniyyətində fransız, alman və italyan dil dünyası formatları vardır. Eyni zamanda, fransızların dil dünyası Belçika, Kanada, Nigeriya və s. digər linqvomədəniyyətlər prizmasından öyrənilə bilər. Əsasında bir dil duran linqvomədəniyyətlər (məsələn, ingilis dili Britaniya və Amerika linqvomədəniyyətində) olsa da, onların müvafiq aləmin dil mənzərəsi ilə üst-üstə düşməsi mümkün deyildir. Bu fakt dili mütləq quruculuq qüvvəsi olmaqdan kənarlaşdırır. Dünyanın dil mənzərəsi mədəni-tarixi proseslərin təsiri ilə transformasiya olunur və mentalitet prizmasında parçalanır.

Linqvomədəniyyətə mədəniyyətin dildə aktuallaşma üsullarını reallaşdırən, kompleks semiotik quruluş kimi baxmaq olar. Linqvomədəniyyətdən fərqli olaraq aləmin dil mənzərəsi təsəvvürlər sistemidir. Bu sistem vasitəsilə insan gerçəkliyi dərk edir, gerçəklikdə dilin köməyi fəaliyyətini tənzimləyir.

Dünyanın dil mənzərəsi birləşməsinin metaforik mənasına baxmayaraq bu ifadə insan şüurunda informasiya axınının nizama salınması ideyasını tam əks etdirir. Dünyanın dil mənzərəsi milli